

OS MANUAIS EPISTOLARES E A FUNCIÓN DA CARTA: A APRENDIZAXE DA ORDE SOCIAL A TRAVÉS DAS LETRAS

CORRESPONDENCE AND FUNCTION OF THE LETTER: SOCIAL ORDER'S TEACHING BY MEANS OF WRITING

Alicia Díaz Balado

*Departamento de Teoría da Educación,
Historia da Educación e Pedagogía Social
Universidade de Santiago de Compostela
alicia.diaz@usc.es*

RESUMO

El Secretario, punto de partida do presente texto, é un exemplo clásico dos epistolarios editados en España, popularizados durante os séculos XIX e XX.

O texto iníciase cunha breve reflexión acerca da función da escritura na historia, para posteriormente sinalar a función que a carta representou nos círculos familiares e burocráticos. O artigo finaliza cunha puntualización sobre o tratamento da urbanidade nos epistolarios, así como acerca da súa función como recurso didáctico na escola.

Palabras chave: Escrita, manuais epistolares, cartas, alfabetización, urbanidade.

ABSTRACT

El Secretario is a classic example of correspondence's books published in Spain during the XIX and XX centuries.

The text starts with a few reflections about writing's roles in the History. Subsequently, it explains letter's roles in families and bureaucratic societies. The article speaks about correspondence as didactic recourses for teaching courtesy.

Keywords: Writing, correspondence, letters, literacy, courtesy, training.

INTRODUCCIÓN: EL SECRETARIO, UN EJEMPLO DE EPISTOLARIO

“Ningún otro conocimiento iguala en su importancia para el comercio de la vida, para el trato social. Quien no sabe cambiar impresiones con sus iguales en forma conveniente, no podrá lograr bienestar alguno. Por eso ante todo y sobre todo, necesita el hombre para vivir en sociedad saber expresar sus pensamientos a los que se hallan cerca de él y a los que están lejos, hablando y escribiendo, por medio de la carta en muchísimos casos...”.

As palabras coas que o prologuista de *El Secretario* (Sen data de edición: p.3) ilustra as primeiras páxinas do mencionado manual epistolar concédenlle a relevancia máxima á habilidade na

utilización da linguaxe, no marco do espazo compartido que é o trato social cos iguais. Esta pericia no emprego lingüístico baixo a forma de coñecemento excelso, vincúlase tanto ás relacións privadas como á comunicación social, dirixido ao bo funcionamento do aparato comercial e burocrático na contorna pública.

El Secretario, obra á que pertence o fragmento presentado, corresponde ao conxunto dos manuais epistolares ou de correspondencia difundidos e utilizados entre o século XIX e o século XX, comercializados para un público potencialmente destinatario ou familiarizado coa súa lectura. Sierra (2003) definiu os manuais de correspondencia como libros destinados á difusión das normas da escritura epistolar, obras que constitúen un marcado apoio para a aprendizaxe das mesmas. Braida (2010) introduce un matiz interesante na definición, por canto amplía o obxectivo dos mesmos cando nomea as coleccións epistolares como unha selección de textos baseados en temas variados, utilizados para a redacción doutras cartas, pero que ademais foron susceptibles de acometer a súa lectura como a de calquera outro texto literario.

Seguindo a tipoloxía recollida por Sierra (2003), *El Secretario* pertencería ao conxunto de manuais xerais que integraron compendios de cartas de todas as clases, definidos pola autora como libros destinados á difusión das normas de escritura epistolar, obras que ofrecen un marcado apoio para a aprendizaxe das mesmas.

Editado por Hijos de Santiago Rodríguez; esta empresa burgalesa chegou a publicar, entre 1927 e 1945, catro títulos de manuais agrupados baixo a mesma función.

Tras o prólogo de *El Secretario*, no cal se xustifica a importancia da carta, inclúense modelos de cartas familiares para ser trocadas entre pais e fillos, irmáns ou esposos. Para esta serie de cartas indícase que “ (...) requieren ir escritas en estilo sumamente sencillo e expresivo; nada de fórmulas ni de cumplimientos que avasallan el pensamiento, impiden la espontaneidad y turban la afección pura”. (Sen data de edición: p. 7).

En *El Secretario*, merecen sección aparte as cartas destinadas para a correspondencia entre mestres e discípulos, amigos e parentes, cartas memoriais – ao Rei, á Raíña, dun soldado pedindo indulto ou dun seminarista solicitando un destino de sacerdote – así como as cartas comerciais.

O conxunto dos seus modelos da conta dunha sociedade pautada pola xerarquía e pola estratificación dos grupos sociais, en función de ámbitos coma o xénero ou a orixe social, ademais doutras múltiples condicións e circunstancias, como as relacións de parentesco ou de subordinación social.

A presente obra constitúe un punto de partida para unha breve análise arredor do manual epistolar e da súa función social e escolar, máis alá da mera utilidade comunicativa a partir da copia. Na súa definición dos mesmos, Sierra (2003) destaca á súa función pedagóxica, adoutrinadora, moralizante e propagandística.

No presente texto, nun primeiro momento abórdanse as funcións que a correspondencia adquiriu como unha das primeiras tomas de contacto e aproximación do pobo coa escrita. A continuación indícase a diversidade de funcións socializadoras e formativas implícitas na correspondencia epistolar, entre as que se anota a adquisición das normas de urbanidade, contido curricular que foi susceptible de desenvolvemento e atención na aula a partir da correspondencia real.

A ESCRITURA: O PASO CARA UNHA NOVA CONDICIÓN

A escrita e as súas funcións acompañaron na súa evolución á humanidade, en concordancia coa progresión dos diversos contextos culturais e sociais. Para as antigas comunidades exipcia e xudaica a escritura ten posuído un carácter máxico, así como, máis alá da súa sacralidade, esta representou un recurso para a contabilidade de escribas e funcionarios.

Así e todo, desde unha perspectiva histórica, Martin (1999) sostén que a escritura non foi necesaria nin abondou para a transformación das sociedades, así como tampouco foi indispensable para o progreso técnico dalgunhas delas. Mesmo menciona que arredor do século XI, os progresos da economía en Europa propiciaron a ascendente utilización da escrita, indispensable para protexer as limitacións da memoria, cando a acta escrita se converteu na mellor forma de fixar os dereitos e deberes de cada un. As persoas comúns aceptaron o recurso a esta técnica, revestida do poder máxico porque permitía, entre outras funcións, fixar a palabra de Deus ou conservar a lembranza dos mortos nas inscricións funerarias. E, aínda que mantén que a escritura por si mesma non é revolucionaria, certamente afirma que as formas escritas potenciáronse nos procesos revolucionarios co obxectivo de acelerar as transformacións iniciadas. Neste sentido, Bouza (1992) afirma que os movementos propagandísticos da alta Idade Moderna aproveitaron o medio escrito, no cal a novidade da imprenta obrou como un arma para os seus fins: os opúsculos derivados da Reforma protestante e da Contrarreforma Católica pertencen a este contexto.

Bouza, tamén noutro lugar (2001), afirma que unha primeira forma de contacto entre os iletrados e a escritura foi aquela derivada da relación entre as nóminas, as cédulas e as “cartas de tocar”, difundidas nos séculos XVI e XVII. Nas “cartas de tocar”, o manuscrito veríase reducido á súa función de talismán, guiado polo principio máxico do contacto, porque este obraría só polo feito de levalo sobre o corpo, mesmo sen ser preciso entender a súa letra.

No contexto referido, a aprendizaxe da lectura e da escritura significou a entrada ao mundo dos adultos, así como tamén o abandono do mundo dos iletrados ou rústicos cara a unha nova condición. Deste xeito, Bouza (1992) mantén que a aprendizaxe da lectura e da escritura na Idade Moderna, posuíu un significado máis pronunciado nos séculos XVI e XVII que aquel que a alfabetización puido representar tempo máis tarde ou mesmo na actualidade. O coñecemento das letras era un saber determinante que mesmo permitía por si só o desenvolvemento de oficios como a escribanía, exercicio para o que pouco máis se precisaba que saber ler, escribir, contar e certas nocións de latinidade. Porque a fronteira que dividía á poboación alfabetizada da poboación iletrada propiciaba que ambos fosen dous mundos separados. Aínda así, o autor afirma que sería un erro facer coincidir a cultura das elites como ámbito privativo para os estamentos nobiliario e relixioso, pois eran numerosos os clérigos e nobres practicamente analfabetos; dado o seu moi limitado contacto co código escrito, mentres que tamén existían persoas alfabetizadas procedentes das clases populares.

Mais as palabras de García Carrasco (2005) son atinadas, cando menciona que a escritura introduciu unha fractura xeracional que veu rachar co ciclo vital da formación: na orixe do problema da educación de adultos atopouse a innovación da lecto-escritura e as súas interfaces; en tanto que a evolución do formato e as características do soporte foi lenta, a imprenta constituíu unha revolución.

O cambio acelerouse cando se integraron as consecuencias derivadas do novo sistema de comunicación en coderiva coa evolución do sistema de produción.

O nacemento, na Ilustración, do xermolo que daría paso aos primeiros sistemas de ensino veu propiciado, en parte, pola conxunción de transformacións socioeconómicas referidas.

A CORRESPONDENCIA: CUESTIÓN PÚBLICAS E PRIVADAS

De todos os xeitos, Martin (1999) indica que, pese a certos factores característicos da fin da Idade Media, algúns xa mencionados en liñas anteriores, entre os que sinalou o retorno ás fontes escritas, o pulo da correspondencia comercial, a aparición dunha administración escrita que emprega a posta a punto de técnicas de contabilidade ou a resurrección das literaturas nacionais cara ao século XIV, as terras europeas non compartían aínda, de modo suficiente, a simboloxía da escrita. Só unha débil capa social, constituída por varios centos de miles de clérigos, comerciantes, notarios, amanuenses e escritores formaban parte do illado mundo da escrita.

No seo dos grupos primarios e secundarios, a correspondencia serviu a diferentes obxectivos de natureza pública ou privada, entre os que se encontra o paliamento das dificultades de comunicación derivadas das distancias. Entre persoas vinculadas polos lazos da afectividade, nos tempos máis recentes, a correspondencia teríase empregado para dar continuidade á relación entre emigrados e familiares na terra de orixe. A historiografía ten á súa disposición a correspondencia establecida entre a terra de procedencia e a diáspora. Pérez Murillo (1999) alude, así, ás “cartas – reclamo”¹, a partir do século XIX, como documentos de enorme importancia para tratar o fenómeno da emigración desde unha perspectiva humanística.

Con anterioridade, desde o entorno da burocracia, xurdiu a concesión de certo grao de verosimilitude aos textos manuscritos en circulación e mesmo desde o poder, que se singularizaba na vontade de deferencia ao destinatario dunha carta hológrafa.

Volvendo a Bouza (2001), este afirma que a escritura hológrafa dos séculos XVI e XVII, relacionada cos avisos ou coa correspondencia real, xurdiu como un signo de distinción na Corte. O tempo do rei era valioso e limitado, polo que se advertiu como un signo de deferencia que el mesmo asumise as citadas tarefas como unha labor persoal e prescindise delegar en terceiros, na figura dos secretarios ou dos homes de pluma. Así se posiciona o autor en 1992, cando afirma que a escritura manual de puño e letra representou aínda máis intimidade e deferencia, pois existía xa unha nova forma escrita de molde, absolutamente impersoal. Faise alusión á redacción e emprego de cartas hológrafas fronte á posibilidade de utilización da imprenta. O mesmo autor indicará (2001), que tamén se procedeu a adoptar o modelo da carta para conceder verosimilitude as novelas ou panfletos, presentados en ocasións baixo a estrutura de cartas familiares, avisos ou novas.

¹ Denomínanse así a aquelas cartas que “en última instancia, motivan e xustifican a partida, (...)”, remitidas polos parentes emigrados desde ultramar, á familia ou ás amizades na terra de orixe, instándoos ao emprendemento da súa propia marcha (Pérez Murillo, 1999, p. 12).

En relación con algunhas das finalidades mencionadas da correspondencia que vimos de mencionar, durante os séculos XVI e XVII volveuse unha práctica habitual o recurso aos escribáns, aos escribentes ou “escrevedores de cartas”; afirma Bouza (2001). A voz portuguesa “escrevedores de cartas” alude aos profesionais dedicados a tal oficio, que instalaban as súas escribanías de proveito para a poboación iletrada, no Largo do Pelourinho Velho en Lisboa, profesión estendida tamén no conxunto do territorio ibérico. Xunto aos mencionados, apúntase tamén a importancia dos memorialistas e dos seus “escritorios de asuntos y negocios”, frecuentes de atopar nas *villas* e cidades do século XIX, que continuaron coa escritura delegada, a partir de prácticas usuais durante a Idade Moderna.

Memorialistas, escribáns e “escrevedores” remiten á existencia de oficios vinculados a unha necesidade social xurdida ao redor da redacción de cartas. No ámbito privado ou público, a recepción e envío de correspondencia converten aos “escrevedores de cartas” en profesionais dun oficio que respostaba a unha marcada demanda social de relación e comunicación.

O interese que suscita a arte epistolar como unha forma óptima e galante de comunicarse en sociedade; segundo sinalou Martin (1999), favorece que neste período comencen a proliferar, xunto aos manuais de conversa, os *Secretarios perfectos* ou os *Secretarios á moda*, desde que a primeira recompilación de cartas persoais aparecera a finais do século XVI. Os primeiros *Secretarios*, precursores daqueles sinalados con anterioridade no prólogo, propoñen series de modelos epistolares útiles para os distintos avatares da vida. Un referente demostrativo que, xunto con outros indicios, en vésperas da Revolución Francesa propiciou que unha parte considerable da poboación urbana iniciara o acceso a formas activas da cultura escrita, entre as que se atoparon tanto a escritura como a lectura de epístolas, así como a preocupación pola súa corrección formal.

Chartier (2010) sostén, pola súa parte, que a orixe dos manuais de estilo epistolares vinculouse como parte dun repertorio de edicións baratas e populares, materiais que foron obxecto dunha ampla difusión impresa. E o éxito dos manuais de estilo epistolares prolifera ata mediados do século XX, vinculados ao facilitamento da mensaxe comunicativa en sociedade. A propia obra de *El Secretario* (Sen data de edición: p.6) – anteriormente referida – no seu prólogo aspira a que o libro resulte de verdadeira utilidade para todos, “y confiamos en que el público ha de responder a la delicadeza con que hemos procurado confeccionarlo”.

Neste sentido, Chartier (2010) refírese ao establecemento dunha inequívoca finalidade didáctica e práctica para os manuais epistolares, aínda que isto non acontece sempre así; en numerosas ocasións, estes foron lidos e consultados non tanto en virtude da súa utilidade principal, senón en razón de que as súas páxinas permitían a entrada a un mundo aristocrático e aproximaban a aprendizaxe dunha orde social marcada polas fórmulas de urbanidade. Os lectores das clases populares - a maioría dos seus compradores – cando escribían cartas, distaban de atoparse nas situacións características das elites descritas polos *secretarios*, polo que sería previsible que estes non respectasen as convencións que se lles mostraban, suposto que comparte Braidá (2010). Así, a autora afirma que as coleccións epistolares do século XVI xustificábanse de cara á divulgación dos modelos de escritura de cartas “en buon vulgare”.

Así se recoñece tamén en *El Secretario* (Sen data de edición: pp. 5-6), ao se referir á correspondencia de corte social que o manual inclúe nas páxinas posteriores aos modelos de cartas familiares:

“(…) Para estas exigencias de la moda, de las costumbres, se necesitan, sí, modelos que imitar, indicaciones teóricas que seguir, máxime cuando el interesado carece de costumbre en tal sentido, y aún más cuando nos vemos obligados por la cortesía a escribir cartas enteras que ni en el fondo ni en la forma *nos salen de dentro*, como comúnmente se dice. He aquí el objeto principal de esta obrita, por lo que, después de la sección dicha, figuran otras presentando modelos de cartas amorosas, de etiqueta, comerciales y documentos de solicitud á personas distinguidas”.

Sierra (2003) recolle a distinción dos manuais epistolares entre manuais xerais e específicos. Os primeiros están constituídos por todo un compendio de cartas da máis variada índole, mentres que os segundos céntranse unicamente nunha ou dúas variedades epistolares; cartas de amor ou en menor medida cartas familiares ou de amizade. En canto aos manuais xerais, soen agrupar cartas familiares ou amorosas, de pésame ou felicitación; de agradecemento, reclamación ou queixa; de recomendación e participación, de convite coas súas respostas; así como cartas comerciais ou solicitudes, ademais da posibilidade de incluír prontuarios de ortografía ou vocabularios.

O éxito desta orde literaria baseada nas fórmulas epistolares relacionouse coa dobre función que esta posúe desde os seus inicios: a transmisión dunha linguaxe oficial e altamente xerarquizada, así como o seu referenciado valor literario. A inclusión de linguaxes diferentes —político, relixioso, amoroso, de conduta— nos modelos epistolares remite a funcións diversas, relativas ben á súa simple lectura ou á imitación das súas fórmulas ou estilos. A sobrevaloración da función normalizadora da práctica da escrita corre o risco de dificultar a comprensión global das claves do seu éxito editorial.

En liñas anteriores, sinalouse a finalidade diversa que para Chartier (2010) posuíron os manuais epistolares, entre a que se incluíu a aprendizaxe ou transmisión nas súas páxinas de certas normas de urbanidade. Cuestión que merece ser tratada máis polo miúdo, por canto os modelos de cartas exemplifican a conduta correcta para as mil variadas situacións en que a vida pode situar aos lectores, participándoos, entre unha ampla variedade de acontecementos, de convites ou pésames.

A urbanidade tería participado dos contidos escolares, paradoxalmente tamén baixo a forma dos modelos epistolares, aspecto que abordaremos a continuación.

ESCOLA, URBANIDADE E LITERATURA EPISTOLAR

Benso (1997) faise eco da relevancia que a urbanidade nas formas sociais adquire ao longo do século XIX, aparelhada ao desenvolvemento das clases medias e á súa vontade de adopción dos usos das elites, cunha clara pretensión de distanciamento do pobo. A urbanidade entenderase ademais como obxecto de estudio nas escolas populares e pretenderá xeralizarse ás clases baixas na sociedade. Así e todo, nos corpos lexislativos de educación esta aparece mencionada como obxecto de instrución primaria; cando así acontece, soe vincularse á relixión e á moral, dúas materias de importancia para a formación das clases populares. Sinala, de igual modo, que na transmisión social

da urbanidade, conviviron dous tipos de tratados: aqueles dirixidos ás elites, que se iniciaron con *El Cortesano* de Castiglione e aqueles outros dirixidos á poboación en xeral, relacionados con *De Civilitate Morum Puerilium*, de Erasmo de Rotterdam.

El Cortesano favorece un código social refinado, constituído polas boas formas para a clase social acomodada, formas que esixen doses de esforzo. Estas regras de conduta semellarían adquirirse a través dunha longa tradición de aprendizaxe familiar mediante o exemplo e a transmisión oral. A traslación dos manuais epistolares déixase ver no feito de que estes acostuman recoller modelos de cartas de consello de pais a fillos, centrándose nos problemas derivados da mala conduta ou preguiza, como se observa no grupo de cartas familiares de *El Secretario*.

Os tratados dirixidos á poboación en xeral baixo a influencia da urbanidade, entre o século XIX e principios do século XX, presentáronse baixo a forma de prontuarios² de urbanidade ou lecturas escolares, con diálogos, máximas, preceptos, versos, alegorías ou relatos. A literatura epistolar cultivouse na infancia desde que os nenos e nenas posuían un certo dominio da escritura, cuestión que para a investigadora representa un dos meirandes aproveitamentos da aprendizaxe escolar das clases populares. Deste xeito, os consellos da literatura epistolar comprenderían desde as cativas recomendacións dalgúns textos ata os variados modelos da literatura epistolar. Estes modelos virían incluídos, xa nos libros de texto manuscritos para a lectura ou ben como parte dun conxunto de documentos presentes na vida social, entre as que se atopan as cartas e tamén os anuncios e os telegramas.

Sierra (2003) abunda na temática dos manuais epistolares dirixidos a un uso escolar. A produción dos manuais aparece ligada á utilización da carta na Idade Contemporánea, así como á extensión da práctica da escrita entre as distintas clases sociais, tamén para aqueles grupos que noutros períodos históricos se viran apartados da mesma. A carta significou, para moitas persoas, o primeiro exercitamento cara a súa nova adquirida alfabetización. Neste sentido, os manuais epistolares fóronse convertendo nun apoio para quen se iniciaba na escrita, considerada como unha parcela que se estendía cada vez máis á vida cotiá. O manual epistolar asume unha función didáctica-pedagóxica e guíase por catro finalidades básicas, entre as que se atopan a propia iniciación na arte epistolar, a importancia da lectura no ámbito educativo, a educación moral, relixiosa e patriótica, así como a adquisición competencial da redacción e da expresión escritas.

Ela mesma pon de manifesto a importancia da carta na escola foi constatada por parte de investigadoras como María del Mar Pozo e Sara Ramos, quen analizaron unha mostra de vinte cadernos escritos entre 1927 e 1939, orixinarios da escola rural nas provincias de Albacete e Cuenca. O estudo deu a coñecer a pauta de desenvolvemento de actividades de ensaio para a vida futura do alumnado, entre as que se atopaban a redacción de solicitudes ás autoridades, a elaboración de contratos de arrendamento ou a escritura de cartas a familiares.

² Prontuario: Resumo de notas de varias cousas para telas presentes. Compendio das regras dunha ciencia ou arte.

Ambas acepcións son recollidas en *Aristos. Diccionario Ilustrado de la Lengua Española* (1966: 510).

Aleixo e Alves³ (2008) refírense así mesmo á utilización da carta en contextos regulados. Mencionan que a correspondencia interescolar fora normalizada en Portugal entre 1933 e 1934 polo Ministerio de Instrução a través do envío de sendas circulares ao profesorado. O éxito da proposta fora ascendente, pois en 1935 a cifra de correspondentes ascendía a 7000. O corpo de mestres recoñecía as competencias reforzadas na produción de textos a través da carta, así coma o fomento dun sentimento de dignidade persoal.

Calbarro⁴ (2008) analizou a correspondencia entre os denominados “mentor” e “discípulo” epistolares, entendida como unha relación establecida entre unha persoa que por motivos de idade, autoridade ou ambos participa na educación doutra persoa de menor idade ou autoridade.

Anecdoticamente, Bouza (1992) recolle o caso de Pedro Díaz Morante, quen, a principios do século XVII madrileño, facheaba de ter ensinado a ler e escribir a dous discípulos no espazo de nove meses mediante cartas, coa axuda do *Arte de escribir* que tiña publicado. Afirmaba que, coa axuda dos libros impresos poderían aprender nas súas casas os homes iletrados e, naqueles lugares pequenos que non contasen con bos mestres, os pais saberían ensinar aos fillos.

A MANEIRA DE SÍNTESE

O pulo da escritura epistolar contextualízase no marco dunha sociedade europea en transformación, que avanza cara a civilización da escrita, proceso que se sucede ao longo dos séculos XVI e XVII. A aparición da imprenta arredor de 1450 reforzou o protagonismo da escritura, indicador que se viu traducido, por outra banda, nunha orde de cuestións económicas, coma o incremento xeralizado da demanda do papel.

En relación coa vinculación do establecemento de relacións sociais prósperas no contexto social, profesional ou familiar sucedeu a publicación dos manuais epistolares; edicións que adquiriron a súa meirande significación en torno ao século XIX. O valor das mesmas reside en que as súas liñas, na actualidade, dan conta dunha orde social determinada, que sitúa a cada quen nun lugar específico do mosaico mundano; un lugar con marcas de clase, se a expresión é permitida.

Para a pedagogía, os modelos de correspondencia e os manuais epistolares significan documentos de interese, por canto informan e reproducen sobre o papel os estereotipos conductuais, entre outros, das relacións paterno-filiais ou entre mestres e discípulos. As súas páxinas mostran os requerimentos dunha sociedade que suliña, nos seus patróns sociais, a autoridade para as figuras de respecto e por suposto marca a subordinación para os subalternos.

³ A fonte consultada é o artigo “O Intercâmbio Escolar”, publicado na capa do do Jornal de Maфра, na súa edición de 15 de xaneiro de 1935.

⁴ Analiza o establecemento de correspondencia tanto a fins do século XIX coma no século XX. Destacan seis cartas enviadas a Venezuela entre 1963 e 1966, dirixidas, nos seus tres primeiros anos de vida a Fernando González García polo seu avó Cirilo García Valderrey; mestre sometido a traslado forzoso tras os acontecementos da Guerra Civil. A educación é o elemento central que preside o contido das mesmas. Para os seis meses do neto, a segunda carta entre as conservadas inclúe un plan de actividades integradas por leccións coa súa temporalización; varias delas relativas á aprendizaxe psicomotora.

O interese pedagóxico-didáctico dos manuais epistolares é susceptible de ser considerado na actualidade na súa utilización transversal, tanto para a análise da socialización e da urbanidade, como desde a perspectiva do ensino das primeiras letras. Aleixo e Alves (2008) destacan a importancia de ditos ambientes alfabetizadores, nos cales a composición e lectura de textos tórnase significativa, pois desde unha liña construtivista explórase a autonomía e a interacción entre os propios escolares.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Aleixo, M^a. I. e Alves, M^a. do C. (2008). Epístolas infantis: fragmentos emergentes do quotidiano rural no tempo escolar (1955-1958). En Castillo, A. (dir.) y Sierra, V. (ed.). *Mis primeros pasos. Alfabetización, escuela y usos cotidianos de la escritura (siglos XIX y XX)*. Gijón: Trea, pp. 455-476.
- Aristos. Diccionario Ilustrado de la Lengua Española* (1966). Barcelona: Sopena.
- Benso Calvo, C. (1997). *Controlar y distinguir. La enseñanza de la urbanidad en las escuelas del siglo XIX*. Universidade de Vigo.
- Bouza Álvarez, F. J. (1992). *Del escribano a la biblioteca. La civilización escrita europea en la alta edad moderna (siglos XV-XVII)*. Madrid: Síntesis.
- Bouza Álvarez, F. J. (2001). *Corremanuscrito. Una historia cultural del Siglo de Oro*. Madrid: Marcial Pons.
- Braida, L. (2010). I libri di lettere nel Cinquecento. Un genere editoriale tra dissenso religioso e diffusione del “buon volgare”. *Perspectivas actuales en la investigación sobre la escritura y la comunicación epistolar*. Disponible en: <http://www.sieec.es/pdf/actividades/hoja/presentacion-lodovica.braida.pdf>. [Consulta: 1-12-2012].
- Calbarro, J.L. (2008). *Cartas a Fernandito*. La correspondencia particular como ámbito educativo autónomo. En Castillo, A. (dir.) y Sierra, V. (ed.). *Mis primeros pasos. Alfabetización, escuela y usos cotidianos de la escritura (siglos XIX y XX)*. Gijón: Trea, pp. 477-490.
- Chartier, R. (2010). Aprender a leer, leer para aprender. *Nuevo Mundo Mundos Nuevos*. Debates, 2010. Disponible en: <http://nuevomundo.revuer.org/index58621.html>. [Consulta: 14-12-1012].
- El Secretario* (Sen data de edición). Burgos: Hijos de Santiago Rodríguez.
- García Carrasco, J. (2005). Educación informal de personas adultas en culturas orales lectoescritoras e informacionales. *Revista de Educación. Monográfico de Educación no formal*, Septiembre-Diciembre, 338, pp. 23-44.
- Martin, H.-J. (1999). *Historia y poderes de lo escrito*. Gijón: Trea.
- Pérez Murillo, M^a. D. (1999). *Cartas de emigrantes escritas desde Cuba. Estudio de las mentalidades y valores en el siglo XIX*. Sevilla: Aconcagua Libros.
- Sierra Blas, V. (2003). *Aprender a escribir cartas. Los manuales epistolares en la España contemporánea (1927-1945)*. Gijón: Trea.